

*І.В. Долматов,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії держави та права,
Національний університет «Одеська юридична академія»,
м. Одеса, Україна*

ДОГОВІРНІ ГРАМОТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СТОСУНКІВ, ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ ТА ПРАВА

***Анотація.** У статті йдеться про особливості складання і зберігання договірних грамот великих та удільних князівств. Вони представляють виняткове джерело для вивчення соціально-економічних стосунків, політичного устрою, права, нарешті, побуту періоду феодальної роздробленості і епохи формування Російської централізованої держави.*

***Ключові слова:** договірні, духовні грамоти, джерело, політичний устрій, право, соціально-економічні стосунки, великі та удільні князівства.*

Вступ. У всі періоди історії правляча еліта кожного народу мала великий вплив на його долю. У будь-якому суспільстві, навіть найдемократичнішому, представники еліти намагаються перетворити належність до неї у спадкову. Цьому сприяють відповідні виховання, освіта та традиції. У середньовічному суспільстві правляча верхівка обмежувалася представниками правлячої династії та її найближчого оточення. Це оточення формувалося з представників родової знаті, традиційно пов'язаних із правлячою династією, та висуванців з військового середовища, які своїми заслугами перед правлячою династією здобули право пробитися до складу цієї еліти. Тому вона була, за незначними винятками, спадковою і належність до неї визначалася народженням. Вершиною цієї еліти були представники правлячої династії. Такі династії як з огляду персонального складу, так і з огляду політичної ролі в розвитку суспільства і житті народу докладно вивчаються. Без їх вивчення картини історичного процесу не можуть бути повноцінно відтворені.

Постановка проблеми. Для дослідження князівської верстви у IX – XVI ст., її персонального складу та політичної активності використовувалися майже виключно писемні джерела. На жаль, вони збереглися дуже нерівномірно. Особливо фрагментарно збережені писемні джерела з другої половини XIII – першої половини XIV ст. (1053). Усе це змушує дослідника історико-генеалогічних проблем звертатися до таких джерел, якими дослідники інших проблем можуть нехтувати.

Другою проблемою залишається дослідження самих джерел, їх автентичності, вірогідності інформації яку вони несуть, а також взаємної відповідності різноманітних джерел. Щодо останнього, то ми дотримувалися правила повної взаємоузгодженості між собою всіх джерел. У випадках відсутності такої бралися під сумнів окремі повідомлення. Як причина вказувалося на неузгодженість групи джерел.

Мета статті – на основі комплексного дослідження значної кількості історичних документів та матеріалів всебічно проаналізувати договірні грамоти великих та удільних князів як джерела для вивчення соціально-економічних стосунків, політичного устрою та права.

Виклад основної частини. Духовні і договірні грамоти великих і удільних князівств XIV – XVI ст. представляють виняткове джерело для вивчення соціально-економічних стосунків, політичного устрою, права, нарешті, побуту періоду феодальної роздробленості і епохи формування Російської централізованої держави.

Духовні і договірні грамоти відбивають процес економічного об'єднання російських земель (зростання громадського розподілу праці, розвиток торгових зв'язків і т. д.). Такі формули грамот про охорону торгівлі («шлях чистий без рубезу»), про єдність митного обкладення і т. д., що свідчать про розширення економічних зв'язків, що підготовлював ліквідацію феодальної роздробленості.

По духовних грамотах можна вивчати положення безпосередніх виробників – селян у феодальній вотчині. Головним чином, духовні і договірні грамоти малюють політичну сторону процесу створення Руської централізованої держави.

У звітній доповіді на XVIII з'їзді партії про роботу ЦК ВКП(б) Сталін вказував: «Дві основні функції характеризують діяльність держави: внутрішня (головна) – тримати експлуатовану більшість у вузді і зовнішня (не головна) – розширювати територію свого, панівного класу за рахунок території інших держав, чи захищати територію своєї держави від нападів із боку інших держав. Так була справа при рабовласницькому устрої і феодалізмі» [4, с. 85].

Духовні і договірні грамоти князів XIV – XVI ст. були знаряддям у здійсненні цих двох функцій держави, що була органом панівного класу.

Вони оформляють феодально-ієрархічні стосунки всередині правлячого класу, методами позаєкономічного примусу, що здійснювали своє панування над безпосередніми виробниками.

У договірних грамотах постійними є формули, що забороняють переходи селян («тяглових» і «письмових» людей). Духовні і договірні грамоти, даючи матеріал для вивчення процесу об'єднання руських земель, показують історичну роль Москви як ініціатора і основи складаючої руської централізованої держави, показують її боротьбу з опозиційними феодальними «напівдержавами»: Твер'ю, Новгородом, Рязанню і т. д.

Духовні і договірні грамоти є також джерелом для з'ясування організуючої ролі Москви в боротьбі із золотоординським ярмом і агресією з боку польсько-литовських феодалів.

Духовні і договірні грамоти свідчать про розробленість, розвиненості і чіткості руського договірного феодального права XIV – XVI ст., про велику культуру руської дипломатичної служби. Руська держава йшла в цьому відношенні попереду багатьох інших феодальних держав.

Досі відсутнє повне видання всіх, що збереглися до нашого часу, князівських духовних і договірних грамот. Вона розкидані по різних збірникам. Основна частина грамот, що дійшли до нас, увійшла у видання «Древньої Російської Вівліофіки» Н. І. Новікова. Опубліковані Н. І. Новіковим документи були ним витягнуті з фонду Державного древньосховища колишнього Московського головного архіву Міністерства закордонних справ (нині Центральний державний архів древніх актів). Повторно ті ж самі документи були перевидані в I томі відомих румянцевського «Збору державних грамот і договорів» [7, с. 66]. Нарешті, в 1909 р. С. В. Бахрушин в учбових цілях передрукував ряд текстів із цього видання в серії «Пам'ятників руської історії», призначених для семінарського зайняття із студентами Московського університету. Окремі грамоти передруковувалися в різних хрестоматіях.

Окрім фонду Державного древньосховища Центрального державного архіву древніх актів (що є в основному збір оригіналів і частково сучасних копій), окремі духовні і договірні грамоти збереглися в списках XV – XVI ст. М. Е. Салтикова-Щедрина в Ленінграді і Державного історичного музею і Публічної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна у Москві. У пресі вони з'явилися в I томі «Актив Археографічної Експедиції».

Ряд договірних грамот російських князів з литовськими дійшли до нас у списках XVI ст. в книгах записів Литовської метрики (Центральний державний архів древніх актів). Вони були опубліковані в «Збірнику» П. А. Муханова і в «Актах Західної Росії», т. I. Духовна грамота Івана Грозного, відома за списком ЦГАДА, надрукована в «Доповненнях до Актив історичних», т. I.

Справжнє видання ставить своїм завданням дати повні збори усіх духовних і договірних грамот XIV–XVI ст. по оригіналах, а у випадку їх відсутності, по сучасних їм або пізнішим спискам, що збереглися у різних архівних фондах.

Основи справжнього видання значно відрізняються від тих, які були прийняті під час підготовки «Древньої Російської Вівліофіки», «Збори державних грамот і договорів» і інших видань.

Усі грамоти розташовані в хронологічному порядку. Датування документів, що не мають в тексті вказівок на дату свого виникнення, зроблена відповідно до висновків монографії Л. В. Черепніна «Руські феодальні архіви XIV – XV ст» [6, с. 79]. Основи для датування кожної окремої грамоти коротко вказані в супроводжуючій її легенді. Розбіжності в датуванні грамот між справжнім виданням і більше ранніми виданнями («Зборами державних грамот і договорів» та ін.) приведені в спеціальній таблиці.

Окрім духовних і договірних грамот, у видання включені також тексти межових актів, що відносяться до великокняжих володінь, і грамот Івана III, що даруються, своїм синам на двори в Москві і ряд міст із повітами і волостями.

Під кожним номером поміщені всі варіанти (чорнові і білі) публікованої грамоти. Якщо текст князівського договірного дійшов до нас у двох зразках (по числу сторін, що брали участь в оформленні договору), то вони також об'єднуються під загальним номером. У «Древню Російську Вівліофіку» і «Збори дер-

жавних грамот і договорів» [2] чорнові проекти духовних і договірних грамот не увійшли зовсім. Зразок ж одного і того ж договору друкувалися там під різними номерами в якості самостійних договорів.

У виданні враховані відомі списки окремих грамот, за виключенням пізніших списків XVIII – XIX ст.; але за наявності оригіналу публікація документів природно робилася по них, причому розбіжності списків з оригіналами, з'ясовні простими методами, наводяться в підрядкових примітках тільки в тих випадках, коли вони є навмисною зміною тексту оригіналів, вироблене в якійсь певній меті.

Пропуски тексту в дефектних документах відзначаються в підрядкових примітках із вказівкою, по можливості, кількості втрачених букв. У тих випадках, коли зниклий текст піддається реконструкції на основі залучення паралельних списків або аналогічних по своєму змісту справжніх документів, відновлені місця полягають у квадратні дужки. При підрахунку в примітках кількості букв дефектного тексту реконструйований текст не враховується.

З писального матеріалу вказівки даються лише на пергамен. Відсутність спеціальної вказівки на матеріал означає, що рукописи написані на папері. У кінці приведений покажчик паперових водяних знаків [3, с. 58]. Пізніші помітки, наявні на зворотній стороні публікованих грамот, відтворюються з вказівкою часу їх виникнення.

Окрім вказаних вище загальних принципів видання під час друкування текстів духовних і договірних грамот, прийняті спеціальні правила:

- 1) тексти передаються з розділенням на слова, з точним відтворенням орфографії пам'ятників;
- 2) розділові знаки розставляються за сенсом, відповідно до сучасного їх вживання. Зі знаків розділових вживаються: точка, кома, крапка з комою, двокрапка, тире;
- 3) слова після крапки і власні імена пишуться з прописної букви;
- 4) зберігаються староруські букви;
- 5) буквена цифра передається арабськими цифрами;
- 6) титла розкриваються, а пропущені букви вносяться в рядок у круглих дужках;
- 7) виносні (надрядкові) букви вносяться в рядок і даються курсивом, а букви, опущені при виносній, поміщаються в тексті в круглих дужках;
- 8) відновлення опущених букв (надрядкових і таких, що ховаються під титлами) здійснюється з дотриманням правопису текстів. Ъ (ерь, твердий знак) у кінці слів не відновлюється, всередині ж слів дається перед гласними буквами. Ь (ерь, м'який знак) відтворюється як усередині, так і в кінці слів відповідно до правопису пам'ятки. Надрядкове «з» у кінці дієслівних форм супроводжується буквами я або ь (ця, сь), згідно з правописом тексту. Виносні частки ж і л передаються як же, же (е), л (и), л (ь);
- 9) у текстах не допускаються ніяких виправлень оригіналу;
- 10) поправки, вставки, стирання, зроблені писарями рукопису, зазначаються в примітках;
- 11) грамоти друкуються не суцільним текстом, а з розділенням на окремі закінчені статті [5, с. 97].

У кінці видання приведені покажчики: 1) відповідності дат документів за справжнім і попереднім виданням; 2) особистий; 3) географічний; 4) предметний; 5) водяних знаків; 6) друку [1].

У додатку поміщені витягання з описів Посольського наказу 1614 і 1626 рр., описи духовних і договірних грамот (що збереглися і не збереглися до нашого часу).

Висновки. Договірні, уставні та духовні грамоти, які зберігалися в князівських архівах, для нашого дослідження є джерелами найбільшої ваги. Окрім титулатури, підписів, дати надання, в числі свідків вони часто містять перелік осіб, що належали до обох династій, а в інших документах їхні імена не збереглися. На жаль, від більшості князівських архівів вціліли тільки фрагменти у вигляді окремих документів. Ці документи в основному видані. Стосовно автентичності частини з них триває дискусія.

ЛІТЕРАТУРА

1. Духовные и договорные грамоты князей великих и удельных / под ред. С.В. Бахрушина. М., 1909.
2. Духовные и договорные грамоты князей великих и удельных / под ред. Л.В. Черепнина. М., 1950. 597 с.
3. Любавский М.К. Лекции по древней русской истории до конца XVI века. СПб., 2000.
4. Сахаров А.М. Образование и развитие Российского государства в XIV – XVII вв. М., 1969.
5. Тихомиров М.Н. Российское государство XV – XVII веков. М., 1973.
6. Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV – XV вв. М., 1951.
7. Черепнин Л.В. Судебники XV – XVI вв. М.-Л.: изд. Академии наук СССР, 1952.

И.В. Долматов. Договорные грамоты как источник для изучения социально-экономических отношений, политического строя и права. – Статья.

Аннотация. В статье говорится об особенностях составления и хранения договорных грамот великих и удельных князей. Они представляют исключительный по своей ценности источник для изучения социально-экономических отношений, политического строя, права, наконец, быта периода феодальной раздробленности и эпохи формирования Русского централизованного государства.

Ключевые слова: договорные, духовные грамоты, источник, политическое устройство, право, социально-экономические отношения, большие и удельные княжества.

I. Dolmatov. Contracts as a source for the study of socio-economic relations, political system and law. – Article.

Summary. The article deals with the peculiarities of drawing up and keeping the contractual documents of large and autonomous principalities. They represent an exceptional source of their values for the study of socio-economic relations, political system, law, and, finally, the life of the period of feudal fragmentation and the era of the formation of the Russian centralized state.

Key words: contractual, spiritual letters, source, political system, law, socio-economic relations, large and single principalities.

УДК 343.197.8

Н.М. Крестовська,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права,
Міжнародний гуманітарний університет,
м. Одеса, Україна

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ (РОЗДУМИ ЩОДО ЗАКОНОПРОЕКТУ)

Анотація. У статті на основі міжнародних та європейських стандартів ювенальної юстиції сформульовано низку принципів національної юстиції щодо дітей.

Ключові слова: юстиція щодо дітей, принципи ювенальної юстиції, міжнародні стандарти ювенальної юстиції.

Постановка проблеми та її актуальність. Реформування ювенальної юстиції в Україні, на жаль, не стало поступальним та послідовним рухом уперед. Внаслідок змін у політичній кон'юктурі, які часом були надто радикальними, робота над створенням законодавчих основ ювенальної юстиції, яка проводилася на початку 2000-х рр., була по суті зупинена у 2010-х рр. Саме тому знову створена Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх розроблення проекту відповідного закону про юстицію для дітей розпочинає із чистого аркуша, оскільки в нових умовах колишні проектні напрацювання втрачено або ж вони вже дещо застаріли.

Метою статті є формулювання науково обґрунтованих концептуальних засад реформування системи юстиції щодо дітей в Україні.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Гальмування структурних та сутнісних перетворень у сфері юстиції щодо дітей у минулі роки не зупинило наукові розвідки в цій сфері. Останнім часом фахівцями у сфері теорії права, галузевих юридичних дисциплін було немало зроблено для опанування й узагальнення досвіду створення та функціонування ювенальної юстиції в закордонних країнах, осмислено міжнародні стандарти правосуддя щодо дітей, запропоновано зміни до національного законодавства для наближення вітчизняної моделі юстиції щодо дітей до вимог міжнародного ювенального права та кращих іноземних моделей (дисертації К. І. Годуєвої (Грейдіної), Г. Л. Грігорової, Є. Ю. Колосовського, О. О. Кочури, Є. С. Назимка, В. О. Остапець, В. В. Романюка, Н. С. Юзікової та багато інших робіт). Проте немало важливих питань так і залишилися без конвенціональної в межах фахової спільноти відповіді. Перше з них – розуміння сутності та меж повноважень системи й органів ювенальної юстиції. Наразі можна зазначити дві тенденції в порушенні та вирішенні цього питання: вузьке розуміння ювенальної